

AD REM

Nr 4/2019

Kwartalnik Akademicki

ISSN 1899-0495

Słowo wstępne

W badaniach nad cywilizacjami basenu Morza Śródziemnego w ostatnim czasie szczególnego znaczenia nabral termin „wyspiarskość” (ang. *insularity*), za którym ukształtowała się teoria dotycząca kontaktów i wzajemnych oddziaływań między obszarami definiowanymi przez swoją izolację.

„Wyspiarskość” rozumiana jako forma izolacji czy zaściankowości regionu wynikająca z warunków geograficznych (oddzielenie morzem, pasmem górskim, terenem pustynnym), wpływała na kształtowanie się specyficznej kultury i świadomości społecznej jego mieszkańców. Z drugiej strony, położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowych niektórych „wysp”, pozwalało na tworzenie się na ich terenie specyficznej mieszanki kulturowej wynikającej z mobilności grup ludzkich i powiązanych z nimi artefaktów oraz myśli.

Dotychczasowe badania nad szeroko pojętą „wyspiarskością”, skupiają się na pozostałościach będących świadectwem podobieństw i różnic między dającymi się wyodrębnić lokalnymi i napływowymi kulturami. W jaki sposób mieszkańcy odosobnionych (czasami intencjonalnie izolowanych) regionów pojmowali swoje miejsce w społeczności greckiej i rzymskiej? W jaki sposób byli połączeni z pozostałymi regionami świata antycznego? Jak uwidaczniają się ślady lokalnej kultury w zestawieniu z propagandą wielkich ośrodków politycznych czasów – tak greckich, jak i rzymskich?

Zamieszczone w niniejszym numerze artykuły dotyczą badań archeologicznych oraz historycznych, które pozwalają na stawianie zasadnych hipotez na temat funkcjonowania charakterystycznych tendencji na poszczególnych terenach – zarówno wysp par excellence jak Keos i Sycylia, jak i wysp symbolicznych jak Cyrenajka w Afryce Północnej.

Publikacja zrealizowana została w ramach projektu Międzywydziałowego Towarzystwa Naukowego Badań i Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego HUMANICA, sfinansowanego z funduszy Rady Konsultacyjnej ds. Studenckiego Ruchu Naukowego Uniwersytetu Warszawskiego. Istotnym elementem projektu była organizacja *table ronde* zrzeszającego badaczy z różnych ośrodków. Panel dyskusyjny *Wyspy i „Wyspy”. Izolacja i komunikacja w świecie antycznym* odbył się 6 czerwca 2019 r. w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Jego uczestnikami byli badacze z Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

Maria Jaworska

Kwartalnik Akademicki – AD REM nr 4/2019

Wydawcy:

Międzywydziałowe Towarzystwo Naukowe
Badań i Ochrony Światowego Dziedzictwa
Kulturowego „HUMANICA”

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: adrem@uw.edu.pl

Stowarzyszenie „Liber pro Arte”
ul. Długa 28
00-950 Warszawa
e-mail: liberproarte@liberproarte.eu

Rada Naukowa:
Prof. Zbigniew Bania
Prof. Andrzej Buko
Prof. Juliusz A. Chrościcki
Prof. Witold Dobrowolski
Dr Piotr Jaworski
Prof. Adam Łukaszewicz
Prof. Iwona Modrzewska-Pianetti
Dr hab. Monika Rekowski
Prof. Ewa Wipszycka

Redaktor naczelny: Piotr Sypczuk
Redaktor numeru: Maria Jaworska
Zespół redakcyjny:
Adrianna Gizińska
Natalia Lockley
Joanna Trębicka
Karolina Trusz

Publikacja dofinansowana przez Radę Konsultacyjną ds. Studenckiego Ruchu Naukowego Uniwersytetu Warszawskiego w ramach projektu naukowego: *Wyspy i „wyspy”. Izolacja i komunikacja w świecie antycznym* (numer projektu: 14/III/2018).

Redakcja nie zwraca materiałów nie zamówionych oraz zastrzega sobie prawo do redagowania nadesłanych artykułów. Kopiowanie i rozpowszechnianie publikowanych artykułów wymaga zgody redaktora naczelnego i autora tekstu.

Prawa sumptuarne na wyspie Keos

Prawa ograniczające luksus (łac. *leges sumptuariae*) kojarzone są przede wszystkim z ustawodawstwem rzymskim. Najprościej można je zdefiniować jako: prawa skierowane przeciwko luksusowi i nadmiernym wydatkom¹. Do tej definicji należy jednak dodać, iż prawa te oddziaływać miały przede wszystkim na elity, których dochód z majątków umożliwiał korzystanie z luksusu. W Grecji regulacje te znane są przede wszystkim ze źródeł literackich, w szczególności dla okresu archaicznego (do początku V w. p.n.e.). Do najsłynniejszych regulacji należały te przypisywane Solonowi². O ile źródła literackie (szczególnie te powstałe około IV w. p.n.e.) dostarczają nam sporo informacji o ustawodawstwie antyluksusowym, o tyle nie znajdujemy zbyt wielu materiałów epigraficznych.

Jednym z nielicznych źródeł epigraficznych jest napis na steli pochodzącej z wyspy Keos. Wyspa ta jest częścią archipelagu Cykladów i leży nieopodal wybrzeży Attyki. Inskrypcja (IG XII 5.593; CGRN 35) odnaleziona na Keos (w Ioulis) datowana jest na V w. p.n.e. - zarówno przez Franciszka Sokołowskiego jak również Jana Mathieu Carbona i Saskię Peels, którzy wskazują na okres jej powstania lata pomiędzy 425 a 400 r. p.n.e.³ Najistotniejsze dla badań nad tym dekretem jest jego pierwsza linijka:

οἷδε νό[μ]οι περὶ τῶν κατ[α]φθι[μένω]ν κατὰ.

Sformułowanie to świadczy o tym, iż prawo to musiało funkcjonować już wcześniej. Sprawą dyskusyjną pozostaje jego wcześniejsza forma. Po pierwsze mogło ono pozostawać normą niepisaną, która następnie została usystematyzowana (skodyfikowana) pod koniec V w. p.n.e., czego dowodem byłaby ta inskrypcja. Z drugiej strony, może być to jedynie powtórne przepisanie prawa. Szczegółowa analiza dalszej części nie przynosi odpowiedzi na pytanie o genezę tegoż prawa. Można jednak przypuszczać, że tak jak kolejny zawarty na tej samej steli dekret, uchwalony został również przez radę – choć w tym przypadku brakuje charakterystycznego sformułowania: *ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῶι δήμῳ.*

Treść inskrypcji stanowi opis nakazów i zakazów, które przestrzegane były podczas ceremonii pogrzebowej. Zmarły mógł zostać pogrzebany jedynie w trzech białych himationach, których cena nie mogła przekraczać 100 drachm. Ograniczona została również ilość wina i oleju przynieszonego podczas ceremonii pogrzebowej. Dość znaczącym przepisem był zakaz śpiewania pieśni, a tym samym udziału płaczek w kondukcji, który szedł od domu zmarłego, aż do miejsca jego spoczynku. Następne nakazy precyzowały wykonanie czynności oczyszczających, które odprawiano

1 Więcej o rzymskim ustawodawstwie antyluksusowym cf. Venturini 2016; Venturini 2004; Kuryłowicz 1985. O poszczególnych prawach rzymskich [in:] Culham 1982.

2 Więcej o prawodawstwie Solona, jego poezji i problemach badawczych [in:] Block, Lardinois 2006.

3 Carbon, Peels 2019.

w domu zmarłego. Regulacji podlegał również udział kobiet w uroczystości pogrzebowej, m.in. zameżne kobiety miały opuścić grób przed mężami. Zakazano także odprawiania obrzędów trzydzieści dni po śmierci człowieka. Na zakończenie krótkiego opisu warto dodać, iż jest to najbardziej szczegółowy dekret okresu klasycznego, regulujący sprawy związane z pochówkiem. Druga część inskrypcji zawiera dekret, który można uznać za rozszerzenie bądź doprecyzowanie wyżej opisanych praw, ponieważ jego treść również dotyczy ceremonii pogrzebowej. Nie zawiera jednak żadnych praw mogących mieć związek z ograniczeniem luksusu. Są to regulacje dotyczące oczyszczenia uczestników po pogrzebie.

Zatem w okresie V w. p.n.e. na terenie Keos obowiązywało prawo ograniczające nakład pieniężny przeznaczony na ceremonię pogrzebową. Nie jest to jednak jedyne źródło będące poświadczeniem na istnienie takich regulacji. Kolejne ma jednak zupełnie inny charakter i dostarcza o wiele więcej problemów badawczych. Po pierwsze, dysponujemy jedynie fragmentami utworu, które zachowały się jedynie w ekscerptach autorstwa Heraklidesa Lembusa. Pole analizy jest więc bardzo ograniczone. Niewielki, kilkuwersowy fragment⁴ obejmuje prócz opisu wyspy i jej mieszkańców, relację o początkach działalności tyrana Aristeidesa. Nie wiemy jednak nic o okolicznościach powołania Aristeidesa jako prawodawcy i powodów, dla których zdecydowano się na uchwalenie regulacji.

Ogólnikowy tytuł *Ustroju politycznego Keos* uniemożliwia bardziej precyzyjne określenie miejsca działalności Aristeidesa. Na podstawie innych źródeł literackich wiadomo, iż na wyspie znajdowały się co najmniej cztery *poleis*. Natomiast w okresie archaicznym,

na podstawie m.in. źródeł numizmatycznych, potwierdzono istnienie trzech *poleis*: Koresi, Karthai i Ioulis. Właśnie w tym ostatnim odnaleziono wyżej omawianą inskrypcję.

Treść omawianej regulacji również dotyczyła spraw związanych z pogrzebem. Aristeides ograniczyć miał w znacznym stopniu żałobę, zabraniając mężczyznom noszenia charakterystycznych strojów oraz ścinania włosów. Natomiast matki obchodzić mogły żałobę po synach przez okres jednego roku.

Warto zwrócić uwagę na czas, w którym powstały oba źródła. Pierwsze z nich pochodziło z końca V w. p.n.e., natomiast konstytucja Keos, jeśli by przyjąć, iż rzeczywiście została napisana przez Arystotelesa, bądź jednego z jego uczniów, powstała w IV w. p.n.e. Wydaje się, że okres ten charakteryzował się zwiększonym zainteresowaniem ówczesnych myślicieli nad prawami i tradycjami funkcjonującymi w polis. Rezultatem tego jest wzrost liczby źródeł poświęconych m.in. ograniczeniom luksusu, czego przykładem był Ustrój polityczny Keos.

Podobne prawa do tego z Keos obowiązywać miały Ateńczyków. Według Plutarcha autorem praw ateńskich związanych z ceremonią pogrzebową miał być Solon (*Żywot Solona*, 21,5-6):

Ustanowił też prawo o wychodzeniu kobiet z domu z okazji obrzędów żałobnych i świąt, które zabraniało nieporządku i rozwiązłości; zakazał bowiem wychodzenia z więcej niż trzema himationami oraz zabierania ze sobą żywności i napojów o wartości przekraczającej obola, a także koszyka o wymiarach przekraczających łokieć, lub podróżowania nocą, o ile wozu nie poprzedza zapalona pochodnia. Zniósł też zwyczaj okaleczania się przez żałobników, intonowania pieśni żałobnych oraz wznośzenia innego rodzaju lamentów na cudzych pochówkach.

4 Heraclid Lemb, *Excerpta Politiarum*, 26 (377).

W tym passusie widoczne są liczne podobieństwa do wyżej omawianych praw obowiązujących w Ioulis. Wspólnymi elementami jest m.in. liczba himationów używanych podczas pogrzebu, bowiem zmarły nie mógł zostać pochowany z więcej niż trzema⁵. Ponadto nastąpiła bardzo silna ingerencja w formę konduktu pogrzebowego. Brak intonowania pieśni oraz lamentów świadczył o całkowitym zakazie zatrudniania zawodowych płaczków, które cieszyły się dużą popularnością. Prawo nie nakazywało – tak jak w przypadku Ioulis – całkowitej ciszy podczas procesji. Jednak bez wątpienia zarówno w przypadku Keos, jak i Aten prawa te ograniczyły wystawność ceremonii pogrzebowych członków elit. Nie mogli oni demonstrować swojego bogactwa poprzez fundowanie bogatego orszaku pogrzebowego bądź ubiór zmarłego.

Nie sposób ustalić relacji pomiędzy tymi prawami – czy i jaki wzajemny wpływ mogły mieć na siebie. Jednym z powodów jest brak dostatecznej wiedzy o funkcjonowaniu praw przypisywanych Solonowi. Źródłami, z których korzystał Plutarch pisząc biografię Solona były (prócz poezji prawodawcy) dzieła powstałe w IV w. p.n.e., np. twórczość historyka Efora. Zatem, co najistotniejsze, wszystkie omawiane źródła literackie pochodziły lub powiązane były z IV w. p.n.e. Przypadek Keos jest dość szczególny, gdyż dysponujemy zarówno źródłem literackim, jak i epigraficznym, których tematyka jest bardzo zbieżna, a ich treść nie wyklucza się wzajemnie.

Bibliografia:

- Block J., Lardinois A. (red.), 2006, *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*, Leiden-Boston.
- Carbon J. M., Peels S., 2019, *Funerary laws from Iulis on Keos (35)* [online]. [dostęp: 08.06.2019 www.cgrn.ulg.ac.be/file/35/].
- Culham P., 1982, The „Lex Oppia”, *Latomus* 41/4, s. 786-793.
- Kuryłowicz M., 1985, *Leges aleariae und leges sumptuariae im antiken Rom*, *Studia in honorem Velimirii Pólay septuagenarii*, s. 271-279.
- Plutarch, 2005, *Żywoty równoległe*, K. Korus, L. Trzcionkowski (trad.), Warszawa.
- Rainer B., 2003, *Luxuskritik und Aufwand Beschränkungen in der griechischen Welt*, Stuttgart.
- Scafuro A., C., 2011, *Demosthenes. Speeches*, Austin.
- Venturini C., 2016, *Leges sumptuariae: divieti sanzioni*, *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 128-1 [online]. [dostęp: 24.05.2019 <http://journals.openedition.org/mefra/3141>].
- Venturini C., 2004, *Leges sumptuariae*, 32, s. 355-380.

Abstract:

The article focuses on the law of limiting luxury on the island of Keos. These laws apply mainly to funeral ceremonies. Moreover, laws are compared with Solon's regulations.

Słowa kluczowe: Prawo; Keos; luksus; inskrypcja; Solon

⁵ Plut., *Żywot Solona*, 21,7.

Przejawy „wyspiarskości” w lokalnej produkcji lampek terakotowych w Cyrenajce w II-III w. n.e.

Lampki terakotowe stanowią specyficzną grupę zabytków ceramicznych, która pozwala na wysnuwanie wniosków dotyczących zagadnień wykraczających poza problemy handlu i wymiany towarowej. Materiał lachnologiczny ilustruje przepływ idei oraz wpływ zarówno gwałtownych zjawisk, jak i powolnych przemian politycznych, społecznych i gospodarczych. Porównując lokalną produkcję lampek w okresie od II do poł. III w. dostrzec można silniejsze niż w poprzedzających okresach wpływy i inspiracje wyrobami ze wschodniego basenu Morza Śródziemnego. W świetle dotychczasowych badań można zaryzykować stwierdzenie, że biorąc pod uwagę lampki terakotowe, Cyrenajka była grecką „wyspą” na wybrzeżach wschodniej Afryki Północnej. Taki stan rzeczy wynikał zarówno z warunków geograficznych, jak i tradycji powiązań kulturowych wpływających na handel, a w znacznej mierze także przemian politycznych i wydarzeń militarnych.

Poczynając od zasiedlenia w VII w. p.n.e. przez mieszkańców Thery, Cyrenajka znalazła się pod ogromnym wpływem kultury i tradycji greckiej¹. W utrzymywaniu tych kontaktów nie bez znaczenia było położenie geograficzne. Pustynne otoczenie

Cyrenajki oraz obecność wojowniczych plemion na zachodzie, wschodzie i południu sprawiały, że transport lądowy trwał długo i był niebezpieczny – przez co mało opłacalny². Jak dowodzą badania, na terenie Cyrenajki istniały drogi³ łączące ośrodki miejskie usytuowane wzdłuż nabrzeża, jak również trakty wiodące w głąb pustyni, jednak wydaje się, że to transport morski – zarówno o charakterze lokalnym, jak i ponadregionalnym – stanowił podstawę wymiany handlowej⁴. Warunki żeglarskie panujące w tej części basenu Morza Śródziemnego podyktowane były dwoma czynnikami – prądami oraz wiatrami – które ukierunkowywały drogi morskie używane do wymiany handlowej⁵. Przy założeniu, że ich kierunek oraz siła nie zmieniły się zasadniczo od czasów starożytnych najbardziej oczywistym terenem wymiany była Kreta (do której wybrzeży podróż trwała dwa dni⁶) i Peloponez⁷.

Na powiązania z Kretą wpływ miały także dzieje historyczne. Jedno z najważniejszych dla starożytnej Cyrenajki wydarzeń nastąpiło w 96 r. p.n.e. kiedy to Ptolemeusz Apion, będący ostatnim z autonomicznych władców, przekazał na mocy swojego testamentu władzę Rzymowi, szukając być może w

1 Na temat zasiedlenia Cyrenajki: Hdt. 4.2.04.

2 Fulford 1989, s. 169.

3 Laronde 1987, s. 212.

4 Na temat wybrzeża w Cyrenajce Cf. Jones, Little 1971B, s. 66-78. Na temat portów przygotowywany do druku jest artykuł autorstwa Moniki Rekowskiej.

5 Fulford 1989, s. 251.

6 Str. 10.475

7 Fulford 1989, s. 170-171.

ten sposób stabilizacji dla nękanego atakami piratów i plemion koczowniczych królestwa. Dopiero w 75/74 r. p.n.e. region ten stał się prowincją Republiki⁸, po czym w 67 r. p.n.e. połączony został z Kretą w jednostkę administracyjną *Creta et Cyrene*⁹. Oba regiony stanowiły jedną prowincję aż do czasu reform Dioklecjana.

Od początku I w. n.e. do poł. III w. w Cyrenajce panował względny rozwój i dobrobyt, przerywany dwukrotnie przez powstania żydowskie (w roku 73 oraz w latach 115-117), które przyniosły duże straty tak materialne, jak i demograficzne¹⁰. Oprócz tych dwóch wydarzeń, w oddalonej od konfliktów politycznych, cieszącej się względным dobrobytem Cyrenajce¹¹ zasadnicza zmiana nastąpiła w połowie III w., gdy dosięgły ją skutki poświadczanego niemal w każdym zakątku Cesarstwa kryzysu. Jego efekty zostały dodatkowo spotęgowane przez katastroficzne trzęsienie ziemi, które nawiedziło region w 262 r. Spowodowało ono liczne materialne zniszczenia, a także zahamowało rozwój lokalnej gospodarki - jednym ze świadectw tego procesu był upadek lokalnych warsztatów¹².

W przypadku lampek okresu wczesno- i środkoworzymskiego¹³ najwięcej informacji dostarcza szczegółowo opracowany materiał z Berenike.

Najbardziej obfitującym w importy okresem był czas od panowania Augusta po początek II w. Rynek lampek zdominowany był wówczas przez importy italskie¹⁴. Oprócz nich występowały wyroby knidyjskie, efeskie, tunezyjskie, korynckie i ateńskie. Znalaziono także jeden egzemplarz pochodzący z Egiptu¹⁵. Największa aktywności lokalnych warsztatów zauważalna jest od poł. II do poł. III w. Najchętniej kopiowano w nich wyroby ateńskie oraz korynckie¹⁶. W przypadku Tokry, spośród lampek z okresu rzymskiego znajdowały się importy z Afryki Północnej, Attyki i Koryntu, jednak nieznane jest ich dokładne datowanie, a konteksty, w których zostały znalezione przypisać można raczej okresowi późnorzymskiemu niż wcześniejszym¹⁷.

Na okres wczesno- i środkoworzymski datowany jest zespół 46 fragmentów lampek odkrytych w sanktuarium Demeter i Apollona w Kyrene¹⁸. Pozostałe lampki znalezione w Kyrene identyfikowane są jako wyroby z warsztatów północnoafrykańskich, italskich, knidyjskich, małoazjatyckich, kreteńskich i greckich – czyli tych, pochodzących ze wschodniego basenu Morza Śródziemnego¹⁹. Podobne tendencje zauważalne są w materiale z istotnego miasta portowego, jakim była Ptolemais.

8 W 96 r. p.n.e. miasta Cyrenajki uzyskiwały status wolnych miast i dopiero po 20 latach stały się pod względem administracyjnym częścią Cesarstwa. Analiza podjęcia tych działań ze względów politycznych, ekonomicznych i społecznych stała się tematem opracowania cf. Braund 1985, s. 319-325.

9 Precedens powiązania tych dwóch regionów w jeden organizm administracyjny jest niezwykle interesujący biorąc pod uwagę odmienne tradycje kulturowe Cyrenajki oraz Krety cf. Harrison 1985, s. 365-373.

10 Reynolds 2000, s. 552-553.

11 Lloyd 1990, s. 41-42, Reynolds 2000, s. 553.

12 Lloyd 1990, s. 48-52.

13 Przyjęta terminologia odnosząca się do chronologii zapożyczona została z Fulford 1984, s. 161. Okres wczesnorzymski liczony jest od panowania Augusta do końca I w. n.e., a środkoworzymski od wczesnego II do poł. III w. n.e.

14 Bailey 1985B, s. 196.

15 Ibidem, s. 197.

16 Ibidem.

17 Hayes 1973, s. 118-119.

18 Longarini 2014, s. 147-160.

19 Panico 2014, s. 269-276.

Fig. 1. Przykłady lokalnych lampek znalezionych w Ptolemais. Od lewej: przedstawienie walczących gladiatorów oraz centaura rzucającego kamieniem. Fot. archiwum Polskiej Misji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w Ptolemais.

Okres wczesnorzymski (I do poł. II w.), w którym występowała największa liczba sprowadzanych do prowincji lampek, charakteryzuje się znaczącą ilością produktów italskich, bądź ich trypolitańskich imitacji. Taki stan rzeczy tłumaczyć można intensyfikacją kontaktów z tymi terenami związaną z jednej strony z panującym w całym Cesarstwie nurtem niezwyklej popularności lampek rzymskich, z drugiej wzmożoną działalnością administracyjną ze strony Cesarstwa. W okresie środkoworzymskim całkowita ilość importowanych do Cyrenajki lampek znacznie spadła, przy czym obecność produktów italskich niemal zanikła, a miejsce najpopularniejszych producentów zajęły importy greckie (pochodzące ze wschodniej

części basenu Morza Śródziemnego), które formami i dekoracją inspirowały najczęściej spotykane w tym okresie wyroby miejscowe.

Od poł. II w. zauważalna jest intensyfikacja działalności cyrenajskich warsztatów²⁰. Popularne schematy ikonograficzne występujące na wyrobach lokalnych są w dużej mierze imitacją wzorów ateńskich i korynckich, które prawdopodobnie docierały do Cyrenajki poprzez Kretę. Poświadczeniem roli Krety jako nośnika greckich wzorów, przynajmniej w lokalnej produkcji lampek, są analogie formalne (typ Sapouna V²¹) oraz ikonograficzne w szczególności te występujące wśród motywów wyróżnionych dla warsztatu Gamosa z początku II w.²² Wśród nich zaznaczyć można kilka

20 Bailey 1985A, p. 164, idem 1985B, 197-198.

21 Sapouna 1998, p. 63-84.

22 Jaworska (w druku).

szczególnie popularnych w Cyrenajce wzorów takich jak głowa Dionizosa, Gorgonejon, Orfeusz grający na lirze, Centaur rzucający kamieniem, Tryton dmący w muszlę czy potyczka gladiatorów (z *secutorem* po lewej stronie), a także walka kogutów (fig. 1).

Lampki odkryte w Cyrenajce i na Krecie stanowią jedno z nielicznych, uchwytnych archeologicznie, świadectw tak bliskich kontaktów gospodarczych między wspomnianymi regionami działającymi w ramach jednostki administracyjnej jaką była prowincja *Creta et Cyrene*. Biorąc pod uwagę zarówno okres wczesno- jak i środkoworzymski bezpośrednie analogie dla lampek znalezionych w Cyrenajce najczęściej znajdowane były na Krecie. One też wpłynęły na obraz lokalnej produkcji, która przynajmniej w przypadku lampek, kulturowo więcej wspólnego miała z Atenami i Koryntem niż Aleksandrią czy Kartaginą. Poprzez takie powiązania warsztatowe stwierdzić można, że względna izolacja Cyrenajki od wpływów egipskich oraz trypolitańskich, a także bliskie powiązania z Kretą, sprawiły, że była ona grecką „wyspą” na wybrzeżu Afryki Północnej.

Bibliografia:

Źródła antyczne

Hdt. Herodotus, *Historiai*
Str. Strabo, *Geographika*

Opracowania

Bailey D., 1985 (A), Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice), vol. III, fasc. 2, The Lamps, Tripoli.
Bailey D., 1985 (B), The lamps of Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice): Imported and Local Products, [in:] G. Barker, J. Little, J. Reynolds [eds], *Cyrenaica in Antiquity* [BAR International Series 236], Oxford, s. 195-204.
Braund D., 1985, The Social and Economic Context of the Roman Annexation of Cyrenaica, [in:] G. Barker, J. Little, J. Reynolds [eds], *Cyrenaica in Antiquity* [BAR International Series 236], Oxford, s. 319-325.

Fulford M.G., 1989, To East and West: the Mediterranean Trade of Cyrenaica and Tripolitania in Antiquity, *Libyan Studies* 20, s. 169-191.

Harrison G., 1985, The Joining of Cyrenaica to Crete, [in:] G. Barker, J. Lloyd, J. Reynolds [eds], *Cyrenaica in Antiquity*, [BAR 236], Oxford, s. 365-373.

Hayes J., 1973, The Pottery, [in:] J. Boardman, J. Hayes [eds], *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits II and Later Deposits, Supplement 10*, Oxford.

Jones G., Little J., 1971B, Coastal Settlement in Cyrenaica, *The Journal of Roman Studies* 61 (1971), s. 64-79.

Laronde A., 1987, Cyrene et la Libye hellénistique. *Libykai historiai* de l'époque républicaine au principat d'Auguste, Paris.

Lloyd J.A., 1990, The Cities of Cyrenaica in the Third Century AD, [in:] *Giornata Lincea sulla Archeologia Cirenaica* (Roma, 3 Novembre 1987), Roma, s. 41-53.

Longarini C., 2014, Materiali dai santuari di Demetra e di Apollo Apotropaioi: anfore, dolia, balsamarie, lucerne, [in:] M. Luni [ed.], *Cirene greca e romana, Cirene "Atene d'Africa"* VII [Monografie di Archeologia Libica, vol. XXXVI], Roma, s. 147-160.

Panico C., 2014, Importazioni e produzione locale di lucerne in età romana a Cirene, [in:] M. Luni [ed.], *Cirene greca e romana, Cirene "Atene d'Africa"*, vol. VII [Monografie di Archeologia Libica, XXXVI], Roma, s. 269-294.

Reynolds J., 2000, Cyrenaica, [in:] A. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone [eds], *The Cambridge Ancient History*, vol. XI: *The High Empire, A.D. 70-192*, Cambridge, s. 547-558.

Sapouna P., 1998, Die Bildlampen römischer Zeit aus der Idäischen Zeusgrotte auf Kreta [BAR 696], Oxford.

Abstract:

The most prominent time in the local production of standard, round, Roman type lamps in Cyrenaica fell to the period between early 2nd – mid. 3rd century AD. During that time most of the lamps made in the cities of Libyan Pentapolis were influenced by Greek – especially Cretan craftsmanship. Taking into consideration the geographic isolation of the region – one can say that, when it comes to lamps, Cyrenaica was a Greek island on the Eastern North African coast.

Słowa kluczowe: Lampki oliwne, Cyrenajka, Kreta, Imperium Rzymskie, produkcja lokalna

Wpływ izolacji Olbii Pontyjskiej na rozprzestrzenienie się procederu fragmentacji monet brązowych w okresie rzymskim

Nie ulega wątpliwości, że chwalebna historia Olbii Pontyjskiej, starożytnej kolonii Miletu położonej u ujścia Bohu i Dniepru do Morza Czarnego (fig. 1), która swe bogactwo i pozycję w okresie klasycznym zawdzięczała pośrednictwu w handlu ze Scytami, w czasach rzymskich była już tylko wspomnieniem. Brak zwartego osadnictwa greckiego w pobliżu miasta otoczonego bezkresnym terytorium zamieszkałym przez koczowników i nękanego najazdami Sarmatów i Geto-Daków spowodował, że stopniowo pustoszone i barbaryzująca się Olbia znalazła się w pozycji zacofanego, prowincjonalnego ośrodka, odizolowanego od ważnych wydarzeń starożytności.

Paradoksalnie, za symboliczny wyraz utraty znaczenia przez Olbię uznać można wyjątkowo długo utrzymujący się autonomiczny status lokalnego mennictwa brązowego¹. Monety Olbii w I i II w. wciąż noszą, mocno wprawdzie zbarbaryzowane, symbole dawno minionej świetności miasta: na awersach umieszczano głowę Apollona, na rewersach zaś wyobrażenie orła nad delfinem (fig. 2: A-B).

Fig. 1. Lokalizacja Olbii na mapie basenu Morza Czarnego w starożytności.

Przedstawienia te, odbite za pomocą nieudolnie wyrytych stempli, powielają schematy ikonograficzne wprowadzone do miejscowego mennictwa w odległym okresie klasycznym, gdy miasto było ważnym sojusznikiem Aten. Dopiero w czasach dynastii Sewerów Olbia – włączona w administracyjne struktury prowincji Mezja Dolna – stała się częścią planu wzmocnienia rzymskiej obecności na północnych wybrzeżach Morza Czarnego. W mieście stacjonował przez pewien czas rzymski garnizon, zaś na awersach miejscowych monet

Fig. 2. Brązowe monety Olbii z wizerunkami Apollona (awers) oraz orła na delfinie (rewers): A. Ok. 380-360 p.n.e., B. 2 poł. I w. n.e. Skala 1:1 (fot. Classical Numismatic Group, www.cngcoins.com).

¹ Na temat mennictwa Olbii w czasach rzymskich, patrz m.in.: Анохин 1989, s. 56-74; Карышковский 1988, s. 116-130; idem 1971, s. 51-61.

Fig. 3. Brązowe monety wybite w Olbii, noszące na awersach wizerunek Aleksandra Sewera (222-235 n.e.). Skala 1:1 (fot. Classical Numismatic Group, www.cn.gcoins.com).

pojawily się wizerunki Septymiusza Sewera i członków jego rodziny (fig. 3), a kilkadziesiąt lat później także Aleksandra Sewera. Wkrótce potem miasto podbite zostało przez Gotów.

Fenomen fragmentacji monet brązowych w starożytności

U schyłku II w. w ogarniętej kryzysem gospodarczym Olbii rozwinął się na szeroką skalę proceder dzielenia na drobne frakcje monet brązowych pochodzących z miejscowej mennicy. Jest on dobrze widoczny w materiale numizmatycznym pochodzącym z wykopalisk prowadzonych na terenie miasta. Ten niewątpliwie fenomen wymaga kilka słów wprowadzenia.

Proceder dzielenia monet wykonanych ze stopów miedzi na mniejsze części występował wielokrotnie, na różnych terenach i w różnych okresach dziejów. Liczne przykłady jego występowania wskazać można jeszcze w XX w. Prosta czynność podzielenia monety, czy to poprzez jej przecięcie za pomocą ostrego narzędzia lub ułamanie, czy też inną metodą, mogła być dokonana w razie potrzeby w każdej chwili i przez każdego (fig. 4). Powody takiego działania mogły wynikać z czynników ekonomicznych (zwłaszcza jako spontaniczna odpowiedź na niedobór monet o niskich nominalach w codziennych transakcjach) lub pozaekonomiczne.

W grecko-rzymskim świecie te pierwsze zdają się przeważać w świetle masowego charakteru znalezisk z miejsc o wysokim stopniu upieniężenia.

Wprawdzie zjawisko dzielenia wyższych nominalów brązowych występowało na mniejszą skalę już w okresie Republiki, jednak za panowania Augusta (od ok. 20 r. p.n.e.) przybrało charakter masowy, utrzymując się w prowincjach zachodnich przynajmniej do końca lat 30. I w. n.e., a w odległych miastach Wschodu jeszcze później. Zjawisko to miało niewątpliwie związek z potrzebą pozyskania drobnych nominalów². Dzielone były w szczególności miedziane asy, cięte na połówki

Fig. 4. Jedna z metod cięcia blachy brązowej – doświadczenie z użyciem dłuta płaskiego przeprowadzone w Ptolemais (fot. P. Jaworski).

² Buttrej 1972, s. 31-48. Znakomitym wprowadzeniem w skomplikowane zagadnienia fragmentacji monet rzymskich u schyłku republiki i w okresie julijsko-klaudyjskim, jest dzieło wydane w języku polskim: Kunisz 1984, s. 91-130.

i ćwiartki, dzięki czemu uzyskiwano surogaty semisów i kwadransów. Proceder ten miał miejsce wszędzie tam, gdzie w obiegu lokalnym brakowało dostatecznej ilości monet drobnych nominalów, szczególnie intensywnie w zachodniej części cesarstwa – na terenach alpejskich, germańskich, galijskich i hiszpańskich, a w mniejszym zakresie także w Italii i na Sycylii. Wydaje się, że administracje poszczególnych prowincji tolerowały proceder pozwalający na usprawnienie procesu wymiany handlowej, a jednocześnie nie zwiększający masy monetarnej pozostającej w obiegu.

Jeszcze do niedawna część badaczy, biorąc pod uwagę rozwiniętą we wschodniej części Cesarstwa Rzymskiego tradycję menniczą i obfitą produkcję monet przez liczne ośrodki greckie, nie traktowała z należytą uwagą wzmianek o znaleziskach ciętych monet brązowych na tych terenach. Tymczasem tworzą one dziś całkiem pokaźną grupę. Zjawisko dzielenia monet na połówki i ćwiartki stanowi między innymi jedną z osobliwości obiegu monetarnego antycznej Cyrenajki (fig. 5). Wydaje się zasadnym stwierdzenie, że jego rozprzestrzenienie się w pewnych określonych obszarach na Wschodzie cesarstwa stanowi jedną z ekonomicznych konsekwencji geograficznej izolacji niektórych ośrodków gospodarczych, odznaczających

się tradycyjnie wysokim stopniem monetyzacji lokalnej gospodarki. Takie wnioski można wyciągnąć choćby w przypadku Ptolemais i innych miast Cyrenajki, w których sporadyczna, dalece niewystarczająca produkcja lokalnej, drobnej monety brązowej oraz niewielki napływ monet rzymskich do prowincji aż do czasów Trajana, nie mogły zaspokoić miejscowego zapotrzebowania. Wszystko to sprawiło, że w otoczonych morzem i pustynią miastach Cyrenajki zaczęto sięgać po każdą monetę brązową utrzymującą się w lokalnym obiegu, dzieląc na drobne frakcje nie tylko większość dużych egzemplarzy monet bitych współcześnie, ale nawet monety liczące 200 i więcej lat. Wydaje się uzasadnionym przypuszczenie, że z podobnym zjawiskiem – uwarunkowanym skutkami geograficznej izolacji – mamy do czynienia w okresie panowania Sewerów również w Olbii Pontyjskiej.

Polsko-ukraińskie badania w Olbii i najnowsze znaleziska ciętych monet brązowych

W latach 2016-2018 na terenie tzw. rzymskiej cytadeli w Olbii Pontyjskiej, wykopaliska prowadziła wspólna polsko-ukraińska misja Muzeum Narodowego w Warszawie oraz Instytutu Archeologii Narodowej Ukraińskiej Akademii Nauk (kierownikami badań byli: dr Alfred Twardecki i prof. Alla Buyskykh)

Fig. 5. Przykłady monet Cyrenajki poddanych fragmentacji w I w. n.e.: A. 1/2 asa Marka Antoniusza i Kleopatry VII, B.-C. 1/4 asów Scatona (panowanie Augusta). Skala 1:1 (fot. P. Jaworski).

Fig. 6. Polsko-ukraińskie wykopaliska na terenie cytadeli Olbii Pontyjskiej (wykop R-23), 2018 (fot. P. Jaworski).

(fig. 6). W rezultacie trzech sezonów prac odsłonięto poziom osadniczy o powierzchni 150 m², związany ze słabo rozpoznany okres w dziejach stanowiska, datowanym od poł. III w. do pocz. V w. n.e., charakteryzujący się wyraźnymi wpływami kultury czerniachowskiej. Wśród tysięcy znalezisk zwraca uwagę grupa monet (łącznie 87, por. fig. 7), składająca

się przede wszystkim z brązowych monet odlanych lub wybitych w Olbii od V w. p.n.e. do pocz. III w. n.e., ale także monet rzymskich. Wśród tych ostatnich dominują fałszerstwa monet srebrnych.

Blisko 37% olbijskich brązowych monet stanowią monety cięte na rozmaite frakcje (1/4, 1/2, 3/4 oraz 1/3 i 2/3). Znajdowane w Olbii egzemplarze

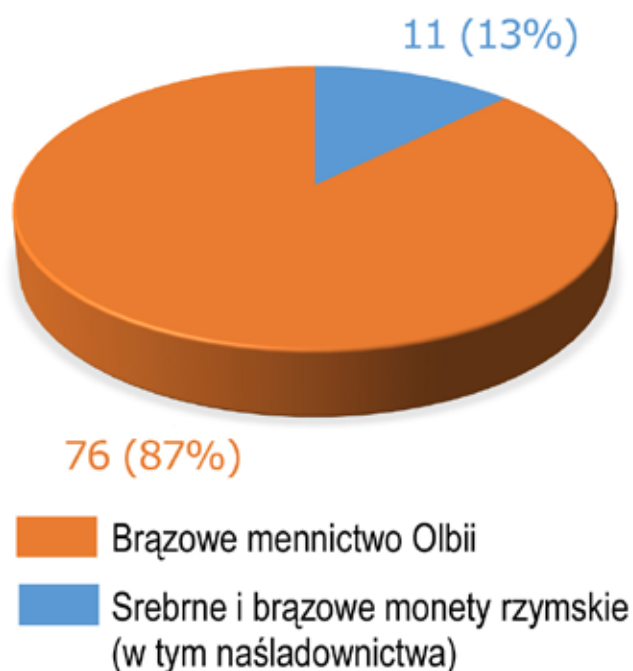

Fig. 7. Generalna struktura wszystkich znalezisk monetarnych z wykopu R-23 w Olbii, lata 2016-2018 (oprac. P. Jaworski).

Fig. 8. Przepołowiony tzw. „as” (3 ćw. V w. p.n.e.) znaleziony w Olbii w 2016 r. Skala 1:1 (fot. P. Jaworski).

poddane fragmentacji były w przeszłości często uważane za zabytki uszkodzone i niepełnowartościowe i jako takie nie były przez badaczy uwzględniane w publikacjach. Proceder cięcia monet w Olbii wciąż czeka na opracowanie. Niniejszy artykuł stanowi jedynie przyczynek do badań nad fenomenem fragmentacji monet w Olbii, zaplanowanych na kolejne lata, zawierając wstępną analizę niewielkiego zaledwie wycinka ogromnej masy monet odkrytych w Olbii, która przechowywana jest w muzeach i kolekcjach prywatnych na świecie. Należy przy tym podkreślić, że nawet ten niewielki wycinek, liczący kilkadziesiąt egzemplarzy, odzwierciedla rzeczywistą strukturę monet będących w cyrkulacji w okresie środkowo- i późnorzymskim, kiedy cięte monety stanowiły wysoki odsetek brązowej masy monetarnej.

Trudno obecnie wskazać czas i okoliczności, w których przepołowiono masywny, odlewany olbijski „as”, ważący pierwotnie ok. 100 g (fig. 8) i inne odlane monety datowane na 2 poł. V w. p.n.e. Ze względu na znaczną rozpiętość wagową zarówno samych odlanych delfinów, jak i fragmentów otrzymanych w wyniku ich pocięcia (blisko połowa delfinów znalezionych w

wykopie R-23 została poddana fragmentacji, fig. 9), także ta, niemała przecież grupa znalezisk, wymyka się obecnie właściwej interpretacji. Tym niemniej przyjęcie założenia, że delfiny, masowo odkrywane na całym terytorium Olbii, zostały pocięte na jakimś etapie dziejów ekonomicznych miasta z potrzeby uzyskania surogatów drobnych nominalów, stałoby się ważnym argumentem w dyskusji o monetarnej funkcji tej ikonicznej grupy zabytków.

Kolejną grupą brązowych monet, które poddane zostały fragmentacji (1/2 – 4,80 g, 1/3 – 3,12 g, 3,54 g i 1/4 – 1,26 g, 1,32 g), reprezentują wybite w lokalnej mennicy egzemplarze serii z wyobrażeniem

Fig. 9. Fragmenty olbijskich „delfinów” znalezionych w wykopie R-23. Skala 1:1 (fot. P. Jaworski).

Fig. 10. Cięte egzemplarze „Borystenesów” z polsko-kraińskich wykopalisk w Olbii. Skala 1:1 (fot. P. Jaworski).

Borystenesa, datowane na lata ok. 320-250 p.n.e. (fig. 10). Jeden z dwóch egzemplarzy zachowanych w całości „Borystenesów”, odkrytych w wykopie R-23, nosi po obu stronach ślady niedoszłego cięcia, zapewne na trzy części (fig. 11). Następną dającą się wyodrębnić grupą egzemplarzy poddanych procederowi cięcia są monety bite w II w. p.n.e., z których pozyskano frakcje zbliżone do 2/3 (o wadze między 4,27–5,10 g).

Najmłodsza grupa monet brązowych wybitych w Olbii i podzielonych na mniejsze frakcje ($1/2 - 2,03$ g, $2,38$ g i $1/4 - 1,20$ g), reprezentuje emisje datowane na 2 poł. I w. n.e. (fig. 12). Należy zwrócić uwagę, że wszystkie cięte monety z tej grupy zostały wcześniej zaopatrzone w kontramarki nominalowe Δ^4 , których pojawienie się na wytartych, starszych monetach Christopher Howgego wiąże z regulacją olbijskiego mennictwa dokonaną przez

Anaksimenosa w latach 70. II w. Jednym z założeń owej reformy było obniżenie wagi poszczególnych nominalów znajdujących się w obiegu. Wydarzenie to wyznacza prawdopodobny *terminus post quem* dla datowania głównej fali cięcia monet brązowych w Olbii na czasy zapaści miejscowej ekonomii, której jednym z widocznych skutków było ograniczenie ilości oraz rozmiarów emisji monet. Wciąż dysponujemy zbyt małą liczbą ciętych monet brązowych Olbii, aby jednoznacznie potwierdzić przypuszczenie, że frakcje uzyskane w rezultacie cięcia monet należących do starszych emisji odpowiadały strukturze nominalowej ustanowionej przez Anaksimenosa. Trudno też wskazać precyzyjnie, w którym z następnych dziesięcioleci rozkwitł proceder cięcia monet. Można jednakże zauważyć, że ostatnie emisje brązowe wypuszczone przez mennicę w Olbii i datowane na panowanie Aleksandra Sewera, zbliżone są wagowo do frakcji uzyskanych z cięcia monet wybitych w 2 poł. I w. n.e.

Duże zapotrzebowanie na monety niższych nominalów i będący jego skutkiem niedobór monet zdawkowych, możliwy do wyobrażenia w Olbii w 1 poł. III w., mógł wywołać potrzebę sięgania po starsze, hellenistyczne emisje pozostające w obiegu, w celu pozyskania nowego źródła monet zdatnych

Fig. 11. Olbijski „Borystenes” z nacięciami przygotowawczymi na awersie i rewersie. Skala 2:1 (fot. P. Jaworski).

4 Howgego 1985, cmk 787, s. 273. Por. także: ibidem, s. 15, 63 i nast., 76.

Fig. 12. Cięte frakcje monet olbijskich 2 poł. I w. n.e., noszące kontramarki nominalowe „Δ”. Skala 1:1 (fot. P. Jaworski).

do fragmentacji. Istnienie tego rodzaju praktyki potwierdzone zostało w miastach Cyrenajki w I w. n.e. (patrz powyżej). Porównanie struktury znalezisk monet całych i ciętych pozyskanych w latach 2016-2018 w wykopie R-23 (fig. 13) pokazuje, że cięciu nie poddawano jedynie drobnych monet brązowych wybijanych w IV w. p.n.e. i długo utrzymujących się w lokalnym obiegu, a także drobnych nominalów wybitych w okresie panowania Sewerów.

Zamiast zakończenia

We wrześniu 2019 r. odbyła się w Mediolanie konferencja „Monete frazionate. Aspetti economici, questioni cronologiche, quadri regionali”, będąca pierwszą inicjatywą o tak szerokim oddźwięku międzynarodowym, zmierzającą do całościowego, wieloaspektowego i interdyscyplinarnego opisu fenomenu fragmentacji monet w starożytności. Materiały konferencji zostaną wkrótce wydane drukiem.

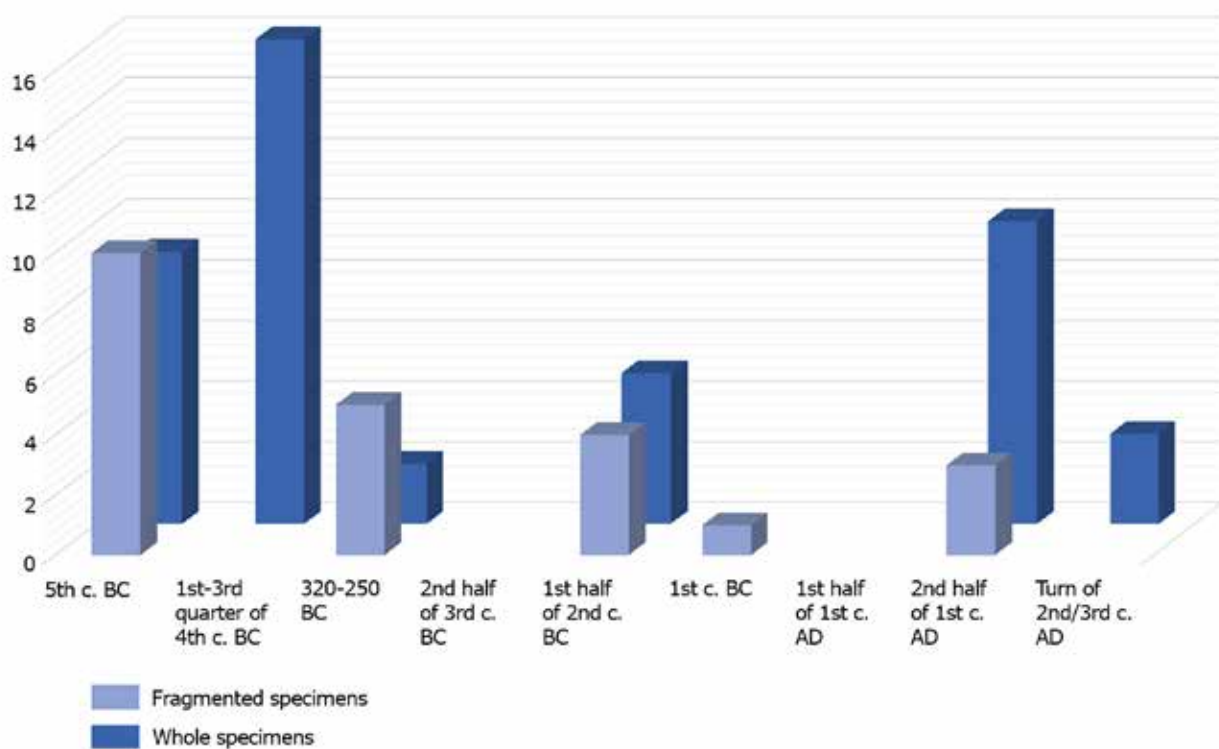

Fig. 13. Struktura chronologiczna wszystkich (ciętych i całych) monet brązowych odkrytych w wykopie R-23 w Olbii w latach 2016-2018 (oprac. P. Jaworski).

Bibliografia:

Анохин В.А., 1989, Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья, Киев

Buttrey T.V., 1972, Halved Coins, The Augustan Reform, and Horace, Odes I.3, American Journal of Archaeology 76/1, s. 31-48.

Howgego C.J., 1985, Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire, London.

Jaworski P., 2013, Znaleziska ciętych monet z Ptolemais w Cyrenajce, Wiadomości Numizmatyczne 57, fasc. 1 (195), s. 209-246.

Карышковский П.О., 1988, Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху, Киев.

Карышковский П.О., 1971, Из истории монетного дела Ольвии в I-II вв. н.э., „Нумизматика и Эпиграфика” 9, s. 51-61.

Kunisz A., 1984, Pieniądz zastępczy i jego rola w ekonomice państwa rzymskiego w początkach Cesarstwa (27 r. p.n.e.-68 r. n.e.) [Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 663], Katowice.

Abstract:

Among coin finds which have been derived from the Polish-Ukrainian excavations conducted by the National Museum in Warsaw in Olbia Pontike (2016-2018), a set of 28 fragmented bronze coins produced in the local mint can be distinguished. Cut pieces from Olbia were often considered as defective items and usually omitted by scholars in the past. The practice of cutting coins in Olbia still needs to be elaborated. When examining the chronological structure of the fragmented coins found in Olbia in 2016-2018, it can be observed that specimens divided into smaller fractions represent various series and denominations issued between fifth century BC and first century AD. Six cast dolphins form the most numerous and the earliest group of fragmented coins found recently in the area of Olbian citadel. Halved heavy cast „as” dated to the second half of the fifth century BC deserves particular attention. The latest in the discussed group of finds of the local provenance were struck in the second half of the first century AD and bear denominational countermarks ‘Δ’ applied later, probably in the 170s. The phenomenon of fragmenting bronze coins into small fractions in Olbia Pontike,

considered here as a one of the consequences of the isolation of the city during Roman times, was probably directly connected with the decline of local monetary production in the end of the second century AD. The practice of dividing coins as a response to the considerable demand for small denominations, widespread in the Roman period, could presumably cover in Olbia any specimens that remained in the local circulation, including those which circulated for a long time.

Słowa kluczowe: Cesarstwo Rzymskie, Morze Czarne, Olbia Pontyjska, fragmentacja monet.

Arule in terracotta dalla piccola isola siciliana di Mozia

La classe di materiali da me presa in esame è quella delle cosiddette arule moziesi. Queste arule, o arulette, prendono il loro nome da *ara*, termine che indica per l'appunto la forma di ara o altare che hanno gli oggetti. Le arule fittili provenienti da Mozia sono state ritrovate per la maggior parte in buono stato di conservazione. Quelle studiate da me, in particolare, risalgono per la maggior parte al periodo di scavi Whitaker, e sono ora conservate all'interno della Collezione Whitaker, esposta nel Museo dell'isola.

Mozia è una piccola isola situata nella zona dello Stagnone di Marsala (oggi facente parte della Riserva Naturale e Regionale delle Isole dello Stagnone di Marsala) e si trova di fronte alla costa occidentale della Sicilia, a nord della città di Marsala (il nome Marsala deriva dall'arabo *Marsa Allah*, cioè "Porto di Allah"; la città è l'antica Lilibeo di età punica). L'isola misura circa 45 ettari, ed ha una forma pressoché circolare. La città fu fondata dai fenici nell'VIII secolo a.C.¹. È la più antica colonia fenicia di Sicilia (seguono Solunto e Palermo), e sin dalla fondazione fu abitata quasi certamente da fenici che convissero tranquillamente con gli indigeni (fatto confermato in particolar modo dai rinvenimenti materiali). Il nome greco della città, *Motye*, compare anche nei testi di Tucidide e Diodoro Siculo².

In ogni caso le testimonianze di cultura materiale del primo periodo di vita della città sono poche. Una prima fase monumentale si ha durante il VI secolo a.C., con la costruzione delle mura di fortificazione. Le mura circondano tutta l'isola per circa 2 km e mezzo e sono intervallate da torri rettangolari. Nel corso degli anni sono state indagate da Whitaker, da Antonia Ciasca e da Lorenzo Nigro, e tutt'oggi vi continuano i lavori, sotto la direzione di quest'ultimo, durante le campagne di scavi della Missione Archeologica a Mozia (MAM) dell'Università la "Sapienza" di Roma, che svolge lavori su l'intera isola, e alle quali ho preso parte.

Dopo l'assedio siracusano del 397 a.C., dopo che i profughi di guerra si erano insediati a Lilibeo per sfuggire alla violenza dell'attacco (molti abitanti di Mozia caddero durante l'assedio, altri furono resi schiavi dai siracusani), la città di Mozia si ripopolò (soprattutto ad opera dei Cartaginesi), fatto che si evince da una particolare ripresa dell'industria locale. Come vediamo nella pianta dell'isola (Fig. 1) affissa nello studio della Casa delle Missioni Archeologiche di Mozia, le mura presentano quattro porte, corrispondenti ai punti cardinali; le principali sono Porta Nord e Porta Sud. È proprio a Porta Sud che si trova il bacino del Kothon. La pianta dell'isola si suddivide in più aree (A,K,D,B,F,E), vi sono un

*Articles by Italian students from the University of Catania, Sicily, were created as part of the international Double Master Programme, whose coordinator on behalf of the Institute of Archeology of the University of Warsaw was prof. Iwona Modrzejewska-Pianetti.

1 Biagio Pace, studiando i vasi proto corinzi della colonia tiria di Mozia, datava la sua fondazione alla metà dell'VIII sec. a.C.. Il Cintas, con gli studi comparativi sulle ceramiche e sui vasi sub geometrici, portò la datazione più vicina a quella della fondazione della vicina città di Cartagine, cioè agli inizi dell'VIII sec. a.C.

2 Nel libro VI di Tucidide ed in Diodoro XIV.

Fig. 2. – Arula 513 con zoomachia. Foto di Giulia Raimondi.

Le arule sono un genere di terrecotte figurate, presenti sull'isola probabilmente grazie agli influssi giunti in loco dalla Grecia e dalla Magna Grecia. Sono parallelepipedi di piccole o medie dimensioni, con cornici rilevate e con scene figurate impresse a stampo sui lati lunghi e cave all'interno. La maggior parte di questi oggetti, ritrovati in contesti abitativi e domestici, fa riflettere sui culti possibilmente presenti sull'isola. La possibilità che gli oggetti presi in esame appartenessero ad una tipologia collegabile ai culti di tipo domestico, è quella maggiormente stimata. Studiando il materiale sull'isola stessa, nonostante siano trascorsi molti anni dal ritrovamento, è possibile (la maggior parte delle volte) immergersi completamente nell'antica colonia fenicio-punica e comprenderne comportamenti e usi. L'oggetto, di per sé, è tipico dell'Italia meridionale (numerose arule, ad esempio, sono esposte al Museo Archeologico

Nazionale di Reggio Calabria e al Museo Archeologico Regionale "Paolo Orsi" di Siracusa), ma importante è la differenza dell'iconografia presente nelle arule moziesi. Le raffigurazioni che vediamo sulle arule da me analizzate mostrano spesso scene di zoomachie, lotte tra animali di varia natura. Particolare è l'iconografia del grifone, che, pur appartenendo già all'immaginario mondo mitico del Mediterraneo, ha origini vicino-orientali. Non è un caso raro, poiché in molti pezzi della cultura materiale ritrovati a Mozia gli stili coincidono. Per quanto l'arte fenicio-punica sia da sempre considerata un'arte alquanto eclettica e spesso esposta al contatto con varie culture, è anche noto che tutte le sponde del Mediterraneo vennero toccate da un po' di cultura orientale che si mescolò con i contesti locali e indigeni. Il tema della zoomachia non è presente a Mozia solo nella cultura materiale. Nei grandi mosaici della "Casa dei Mosaici",

che si trova nella parte est dell'isola, molti felini ed altre fiere vengono rappresentati stanti o in lotta tra loro. Il grifone è comunque l'animale più spesso rappresentato nelle arule (Fig. 2). È un animale mitologico che trova la sua origine nelle leggende mesopotamiche e in quelle dei fenici e dei babilonesi. Ha il corpo di un leone e la testa di un'aquila. Il grifone nell'antichità simboleggiava il potere per eccellenza, un potere divino zoomorfo, che racchiudeva nell'essere mitologico quello del più potente animale della terra (il leone) e quello del più potente animale del cielo (l'aquila). Egli stava a guardia della divinità. Col trascorrere del tempo e col variare delle culture l'iconografia cambia e così, a volte, si trova raffigurato un grifone sprovvisto di ali. Sugli oggetti viene rappresentato anche il cavallo. Gli equidi erano molto importanti nel vicino oriente, nel mondo levantino ed in

buona parte dei luoghi nei quali il commercio via terra era sviluppato. A volte, come nel caso degli onagri dello "Stendardo di Ur" (Iraq) e dei resti degli equidi sacrificati ad Umm el Marra, in Siria, gli equidi erano anche simbolo di regalità. I cavalli, gli asinelli e i muli erano legati alla sfera del quotidiano, connessi direttamente all'uomo. Molte sono le leggende, anche di epoca classica, che narrano di mitici cavalli accompagnatori di grandi eroi (ad esempio Bucefalo, il cavallo di Alessandro Magno), e molte sono le testimonianze di equidi nelle mitologie nordiche e slave. Un altro essere rappresentato nelle arule provenienti dalla piccola isola siciliana è il centauro, mitica creatura per metà uomo e per metà cavallo, che si ritrova nella cultura greca. I centauri erano campioni di tiro con l'arco e, nei miti, sono noti per la loro natura selvaggia. Non tutti i centauri, tuttavia, erano famosi per

Fig. 3. – Arula 513 con zoomachia. Disegno di Giulia Raimondi.

questo, ad esempio, il centauro Chirone, figlio di Krono e di una ninfa oceanina, nato dall'unione di quest'ultima col potente dio tramutatosi in cavallo, era famoso per la sua saggezza e per i suoi insegnamenti, e molti e notevoli furono i suoi discepoli. Chirone si distingueva così dagli altri della sua specie, dedicandosi alle scienze e alla arti mediche. Per avvicinare la figura del centauro all' iconografia orientale, dobbiamo scavare ancora più a fondo e conoscere ancor meglio i popoli del passato. La genesi della figura del centauro può anch'essa ricondursi, per alcuni versi, al vicino oriente. Spesso nelle iconografie del periodo Cassita e del periodo Medio Assiro troviamo figure di centauri armati con archi e a caccia di prede (a volte presentano anche ali e coda di scorpione). Probabilmente i nemici dei primi combattenti a cavallo, o comunque coloro che osservavano questi cavalieri a dorso di cavallo, cominciarono a pensare ad animale

e cavaliere come ad un tutt'uno; unificarono così le due figure dando vita ad una creatura leggendaria. Ultima raffigurazione presente sulle arule è quella dei grandi felini predatori, incarnanti in varie epoche e civiltà il potere, la forza e la regalità. Grossi felini quali il leone vengono spesso utilizzati anche in sculture architettoniche (come il complesso statuario della Porta di Micene, o come l'enorme blocco rappresentante una zoomachia ritrovato a Mozia a Porta Nord).

Una parte dello studio che ho effettuato sulla classe dei materiali di cui discuto ha previsto l'analisi, a livello macroscopico, degli oggetti e delle argille utilizzate (infatti nessuna analisi petrografica è stata fatta sui materiali). Le arule si presentano rivestite di "colore a calce". Alcune sono decorate solo da un lato, altre su due lati, altre ancora non presentano stampo. I colori delle argille variano. Anche secondo Whitaker le argille

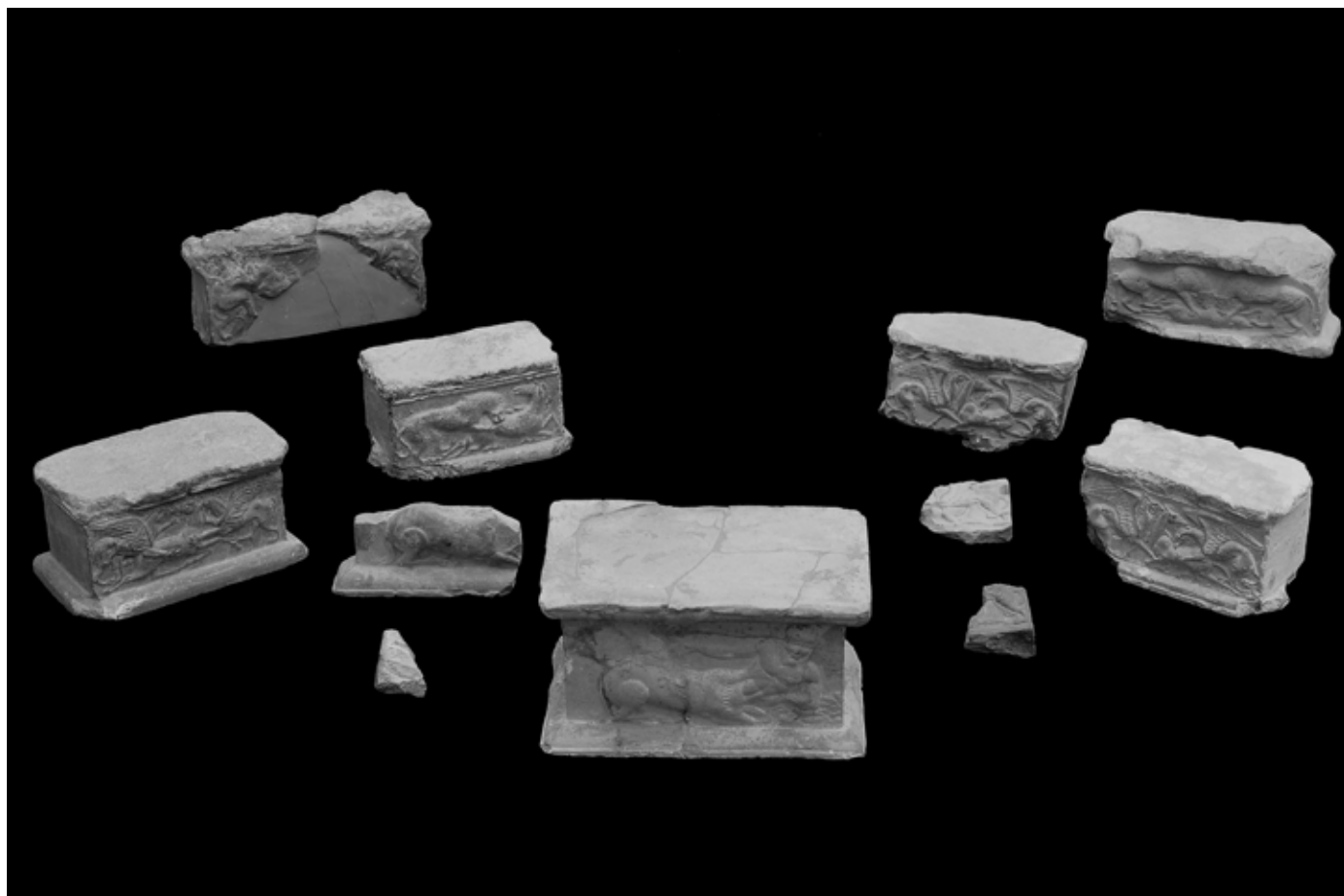

Fig. 4. Arule con decorazioni da Mozia. Foto di Giulia Raimondi.

utilizzate potrebbero essere suddivise in due macro raggruppamenti: le argille tendenti al verde e le argille rosate. Infine, non avendo ritrovato nel corso delle campagne di scavo le matrici delle arule, ho confrontato tra loro le iconografie impresse sugli oggetti. Tramite le misurazioni effettuate durante lo studio del materiale, ho determinato quale tra gli stampi delle matrici presenti sulle arule fosse più recente e quale meno grazie alla stanchezza delle matrici stesse.

Ritengo che le arule debbano datarsi intorno alla metà del IV secolo a.C. per via della tipologia dell'oggetto, della sua forma e dell'iconografia, e questo anche alla luce della ripresa delle attività industriali dell'isola in quel periodo, dopo l'assedio siracusano.

La particolare tipologia degli oggetti lascia in molti studiosi dei dubbi sul loro reale utilizzo nel mondo antico. Il pensare che fossero dei piccoli altarini per i sacrifici potrebbe giustificarne la forma ma, non l'assenza totale di segni riconducibili ai sacrifici, o, ancora, non ci sarebbe stato bisogno dell'arula se nella casa fosse già stato presente un altare per il culto domestico (senza contare che le dimensioni degli animali da sacrificare non potrebbero coincidere con i pochi centimetri di lunghezza delle arule). Forse queste erano altarini sui quali innalzare un'offerta simbolica o già immolata alla divinità. O forse ancora erano degli ex-voto. Lo studio e la ricerca sull'utilizzo di questi oggetti continua, tramite l'esame di fonti scritte e contesti archeologici e museali.

Durante il periodo che ho trascorso sull'isola di Mozia per studiare il materiale, soggiorno indispensabile ai fini della comprensione del contesto di rinvenimento (il quale non appariva molto chiaro dai resoconti delle campagne di scavo del periodo Whitaker), e fondamentale per lo studio intero del materiale, ho schedato e catalogato gli oggetti. Dopo aver schedato le arule, le ho messe meticolosamente a confronto tramite stampi di matrici, misure e forme, per poi cercare di

confrontarle con alcune arule siciliane e magno greche. Tutte le arule affidatemi dalla Fondazione Whitaker e dal Prof. Lorenzo Nigro, dell'Università La "Sapienza" di Roma, sono state da me disegnate e fotografate nel laboratorio della Casa delle Missioni Archeologiche presente sull'isola. Ho infine lucidato e digitalizzato foto e disegni anche tramite programmi di grafica come Photoshop. Lo studio verrà ulteriormente approfondito tramite i mezzi di ricerca classici e moderni.

Bibliography:

Written sources

Thucydides, *Historiai*

Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*

Literature

Whitaker J., Motya, a Phoenician colony in Sicily, London 1921

Abstract:

The article is focused on the iconography and cultural context of the Arulae from Mothia (Mozia), Sicilian island earlier colonized by Phoenicians. The Arulae, dated between the fifth and fourth centuries BC, were found at the time of Whitaker, a noble English lover of archaeology. Nowadays artefacts are displayed at the Museum on the island of Mozia, in the room dedicated to the Whitaker Collection. The study of Arulae underlines the social community present on the island located at the centre of the Mediterranean Sea, and the closeness between the Greek people, the indigenous people and the Phoenicians.

Keywords: Mothia, Arulae, Sicily, terracotta altars, Greek.

Documentation in underwater archaeology: ancient harbour and techniques. Two case studies from Sicily: the Kothon of Motya and the ancient port of Catania*

Underwater Documentation of Ancient Harbour Systems

The study of ancient ports has always been using accurate technologies to cope with the precariousness of these structures that, like any other submerged remains, are more at risk of scattering due to the massive and intensive anthropogenic interventions on the coast.¹ These activities, such as pollution, coastal invasion and building abusiveness, threaten future research and devalue the documentation of submerged antique structures, thus dispersing the archaeological material and documentation that the site would produce. In order to choose the best methods for underwater research, it is first necessary to know the techniques in which these structures have been constructed. Particularly helpful at this regard is the *De architectura* by Marcus Vitruvius Pollio², an August Age architect who described different techniques of harbour construction.³ The great variety of underwater sites require the use of many digging techniques. In order to understand conditions, construction techniques, and destruction phases of a port site, *in primis*, the research has to start with topographic survey and technical analysis, and later put them in relation to each particular peculiarity of the type of architectonic structure.

1. Topographic Overview

The first technique used to survey submerged structures is the aerial photography, which lets archaeologists identify the possible presence of foundations.⁴ This initial topographic mapping is useful to decide on the type of intervention that is necessary to protect the site, but it is not sufficient to fully understand the structure. This goal can be achieved only through a technical analysis of the remains during a direct survey. During this phase, it is important to document the remaining portions on the shore, if they are still present. When this phase is over, a topographic grid is placed using the total station that allows the measurements of the angles and distances through a series of selected points to reveal the collocation and distribution of the harbour system.⁵

2. Land and Underwater Survey

Depending on the location of the different portions of the structure, two different types of research are performed: a terrestrial and underwater survey. For the first typology, the most effective method is trilateration. It is also effective for the second type, the survey under the sea, but it is less-known because of underwater conditions, which often make research

*Articles by Italian students from the University of Catania, Sicily, were created as part of the international Double Master Programme, whose coordinator on behalf of the Institute of Archeology of the University of Warsaw was prof. Iwona Modrzejewska-Pianetti.

1 Felici 2001, p. 161.

2 Vitr. *De arch.* V, XII.

3 Felici 2002, p. 421-427.

4 Faccenna, Felici 1998, p. 72-74.

5 Ibidem, p. 78-81.

more complicated. In fact, a support boat connects the site with the points on the ground. During diving, it is crucial to pay attention to the technical details and to the structures that appear to be the most significant, to get important data about the existence of the structure.⁶

3. Harbour Construction Techniques

Usually, a port structure is characterized by two different types of construction: stone structures and *opus caementicium*. In the first case, a graphic reconstruction can be achieved while paying attention to the connections between blocks. The survey of this type of construction is facilitated by the straight lines and the symmetry of the blocks. Although these elements are indispensable, they are not sufficient for a complete documentation. In fact, it is important to do a preliminary planimetric survey of significant points, on a non-deformable polyester board for the sketches. In the second case, it is essential to examine the ruins on the ground to see if there are any remains of formwork in which the *caementicium* cast was made. This information is valuable for understanding of the construction techniques⁷.

4. Survey Techniques

Benchmarks are used to create a grid, normally independent and parallel to the bottom, made by deep-stacked pegs or nails. In a second step, through trilateration, the points are quoted and the graphic documentation is realized. It is important that every procedure is made underwater. Archaeologists can draw directly underwater due to use of rigid polystyrene

boards that allow accurate graphic representations qualitatively equal to those of terrestrial survey.⁸ Subsequently, one proceeds with the photographic documentation, useful for completing the survey.⁹ At this stage, it is indispensable to document the most important details: the photomosaic technique allows joining the pictures of every single square, thus obtaining the actual photographic mosaic of the excavation.¹⁰ For these types of structures, the technique of filming documentation is also noteworthy: with the help of underwater cameras, fixed specifically on the horizontal structures parallel to the excavation, an overview of the structure is obtained.¹¹

5. Graphic Documentation

For graphic representation, it is important to acquire all the necessary information through the techniques that have been listed so far. In addition to photographic reproduction, computer systems are used to capture and manage excavation data.¹² Given the variety of documentation techniques and the different characteristics of port facilities, solutions will have to be sought by examining, on a case-by-case basis, the various submersible port sites, depending on the peculiarities of the harbour facilities. Nowadays, one can obviously take advantage of the new, more advanced and innovative technologies that help the research of submersible port sites.

Melissa Privitera

6 Tortorici 1998, p. 37-42.

7 Faccenna, Felici 1998, p. 117-119.

8 Tortorici 1998, p. 54-59.

9 Faccenna, Felici 1998, p. 98-100.

10 Ibidem, p. 101-102.

11 Ibidem, p. 106-109.

12 Ibidem, p. 124-129.

Motya: the Case of the Kothon

The island of Motya, today San Pantaleo Island, is situated in the Lagoon of Marsala, which includes four islands: San Pantaleo, Santa Maria, Schola and Isola Grande (Fig. 1). In 1984 the Lagoon became the Regional Natural Reserve of the Islands of the Lagoon of Marsala, which is located in front of the Western coast of Sicily, north of Marsala. It measures about 45 hectares and is almost circular in shape. The island, which belongs to the Whitaker Foundation named after Joseph Isaac Whitaker, is reachable exclusively by boat, and only if the special permit has been obtained. From the 12th century B.C., Motya was a port and trade base used by the Phoenicians. The island was also important during the Punic period.

1. Ancient Sources

Thucydides (*Historiae* VI)¹³ and Diodorus Siculus (*Bibliotheca historica* XIV)¹⁴ write about the island in the Greek Age. According to Diodorus, the position of the island of Motya has been strategic, because it was reachable from Africa and located by the coast of Sicily. Motya was destroyed in 397 B.C. by Dionysius, but its ruins are well preserved. This provides a *terminus ante quem* for the remains uncovered at the site. This is one of the reasons of the importance of the archaeological Phoenician site of Motya. The refugees who survived the destruction of the city in 397 B.C. went to Capo Boeo, where they have founded the city of *Lylibeo*, the modern Marsala (Province of Trapani). The island lost its importance from the III century B.C., when the Romans subdued the whole Sicily.

Fig. 1 Map of Sicily with localisation of the Lagoon of Marsala and the city of Catania (G. Raimondi and T. Nicolosi).

2. History of Excavation and the Archaeological Mission in Motya (MAM)

Since the beginning of the 20th century, the island has belonged to the Whitaker Foundation. Joseph Isaac Spatafora Whitaker devoted the last days of his life to archaeology. He wrote a book on his excavations, published in London in 1921: *A Phoenician Colony in Sicily*. He explored the structures of Motya between 1906 and 1908 and named the *Kothon*, a rectangular artificial basin dug into the limestone rock (Fig. 2). The term *kothon* (*cothon*) originally indicated a ceramic form; then it passed in use to indicate a military port, like that of Carthage.

Subsequently, Benedikt Isserlin from the Department of Semitic Studies at the University of Leeds continued the research between the 1955 and

13 Th. VI.

14 D. S. VI 14.

Fig. 2 *Kothon*: sacred basin (photo G. Raimondi).

1970, investigating the dry dock nearby.

The excavations of the University of Rome La Sapienza directed first by Antonia Ciasca (an Italian archaeologist, specialist in Phoenician and Punic civilizations and peoples of the Mediterranean) and then by Lorenzo Nigro, Director of the Archaeological Mission in Motya (Associated Professor in the Near Eastern Archaeology and coordinator of the Oriental Section of the Department of Sciences of Antiquities of University of Rome La Sapienza, Faculty of Letters and Philosophy), have been held on the island of Motya for more than fifty years. The investigation involves the most various areas of the island. Many publications on the Archaeological Mission in Motya

(MAM) are available for more information on investigations and findings.¹⁵

Since 2002 (during the campaign XXII), the University of Rome La Sapienza has investigated a large-scale temple dated to the 6th century B.C., which was connected, as also demonstrated by the campaigns in 2003 and 2004, to the artificial freshwater basin, the *Kothon*. This one separated freshwater from salt water, retaining it due to limestone (Fig. 3–4). The temple was attributed to the god Baal, the deity of the groundwater, which is known thanks to some peculiar features.¹⁶

These researches in the area of the Temple of Baal `Addir and in the Circular *Temenos* that circumscribes the Temple and the basin have led to

¹⁵ Nigro 2004; 2005; 2006; 2010A; 2010B; 2010C; Nigro, Rossoni 2004.

¹⁶ Nigro 2010B, p. 16-35.

Fig. 3 *Kothon*: sacred basin, limestone containing freshwater (photo G. Raimondi).

new hypotheses regarding use of it and the basin (Fig. 5–7). The basin was an important element for the Phoenician travellers, who have chosen Motya as an outpost due to its location in the Mediterranean.

In the past, the structure was identified as a part of an ancient port, or even as a place to repair the boats¹⁷, but in these more recent studies it is thought to be a ritual basin.¹⁸ The first data emerging

Fig. 4 *Kothon*: view from the sea entrance (photo G. Raimondi).

from these studies is that the water level was lower in the Antiquity, which does not allow postulating that the *Kothon* was used as a port. In modern times the sea level has risen about half a meter, causing the submersion of the ruins of the ancient Phoenician city. In the Antiquity, the water height was not in agreement with a port structure because it was lower than the suitable standard. Moreover, the basin was not

Fig. 5 *Kothon* and Temple of the Kothon (photo G. Raimondi).

Fig. 6 *Kothon* and Circular Temenos (photo G. Raimondi).

17 Isserlin 1971, p. 178-186.

18 Nigro 2010B, p. 15-24.

directly connected to the sea, and navigation inside it was almost impossible.¹⁹

The orientation of the *Kothon* basin has been analysed in relation to the temple of the *Kothon*. Finally, it is pointed that the purpose of *Kothon* itself was religious. In addition, a comparison with the constellations of the sky of Motya has been made, thanks to the collaboration of the Institute of Space Astrophysics and Cosmic Physics of the National Research Council. The temple is oriented to the exact point in the sky where the figure of the god appears: Orion, identified with Baal, the god of the Phoenicians.

The votive offerings and installations discovered do not allow scholars to be certain about the divinity to which this place was dedicated. It is also thought that it may have been used as an astronomic observatory, as well as a sacred freshwater basin, because of the reflection of the stars in the water of the basin. It could be similar, according to the study conducted by specialists, to some astronomical medieval Islamic schools.²⁰

Giulia Raimondi

Fig. 7 Circular Temenos (photo G. Raimondi).

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

Catania: the Ancient Harbour near the Modern Piazza Duomo

Catania is located in the foothills of Mount Etna (Fig. 8), in the east coast of Sicily (Fig. 1), the largest island of the Mediterranean. Strabo (*Geographica hypomnemata* VI: 2, 3)²¹ affirms that the position of Catania at the foot of Mount Etna is, at the same time, a curse and a blessing, because *although the ash is an affliction at the time, it benefits the country in later times, for it renders it fertile and suited to vine*. *Katane* (Κατάνη) was founded by Greek colonists of Chalcidic origin, who have arrived from Naxos and have been led by Euarchos (Euarchus). It occurred in the second half of the 8th century B.C., presumably in 729 B.C., according to what Thucydides (*Historiae* VI: 3,

3)²² has reported. The city became the third Chalcidic colony, after Naxos and Leontinoi. It was a flourishing agricultural, commercial, and cultural centre throughout the Antiquity.²³

1. Problems

From its foundation onwards, the inhabitants of Catania have had to deal with the fact that the town was not provided with a bay suitable to be used as a port. Nevertheless, since the Greek Archaic period, the city of Catania has been part of an important trade network because it was clearly linked with the Greek markets of the central Mediterranean²⁴ as demonstrated by some of the materials retrieved from the so-called *stipe votiva* (a votive deposit) of Piazza San Francesco.²⁵

Fig. 8 Catania: aerial view (photo T. Nicolosi).

21 Str. VI 2, 3

22 Th. VI 3.3.

23 Branciforti 2010, p. 239; Tortorici 2016, p. 267-312.

24 Castagnino Berlinghieri, Monaco 2010, p. 13.

25 Ibidem, p. 53, Tortorici 2016, p. 270.

Despite several years of studies, scholars have not been able to locate the most ancient harbour of Catania. Nowadays there is still no common idea about the location and the form of the Greek and Roman port of the city. Two factors, in particular, complicate this research: the activity of the volcano and the presence of the modern city just above the remains of the ancient one. The coastal and maritime topography of Catania has changed several times during the centuries because of both natural and cultural reasons. On the one hand, these are represented by the various eruptions and lava flows caused by Mount Etna. The most significant event was that in 1669, when a lava flow reached the city and covered a large portion of it, extending up to Ursino Castle (Fig. 9) and the southern part of the coast called Plaia. On the other hand, the transformations are also connected with the functional needs of the inhabitants, especially because the modern city lays exactly on the ancient ruins; that is why, in contemporary times, it is difficult to excavate the city centre.²⁶

To analyse the peculiar landscape of Catania and to discover the real position of the ancient harbour of the city, the contribution of several disciplines is really necessary. In fact, archaeology, philology, hydrology, and geology need to be wisely combined in order to obtain as much information as possible.

2. Archaeological Evidence and Ancient Sources

The recovery of numerous materials along the coastline allows supposing, as noted by Edoardo Tortorici (archaeologist and specialist in ancient topography and underwater archaeology) that in the ancient times the city had an articulated harbour system on the seaboard from Catania northwards to Capo Mulini. This system

was not formed by the unique harbour, but by a series of focal hubs, that maybe had also different functions, such as commercial or military.²⁷ Many of these bays host ports still nowadays, from the main harbour in the modern city centre to those of San Giovanni Li Cuti, Ognina (Porto Ulisse), Aci Trezza, and Capo Mulini itself.

Capo Mulini, in particular, was explored with a systematic survey and large quantities of artefacts were recovered. They testify relationships with Central Italy, Gaul, Spain, North Africa, the Aegean area and

Fig. 9 Ursino Castle and lava stone from 1669 (photo T. Nicolosi).

²⁶ Castagnino Berlinghieri, Monaco 2010, p. 17.

²⁷ Tortorici 2002, p. 316.

the Iberian Peninsula especially during the middle and late Roman imperial period.²⁸ Not the same can be said about the main port of the city of Catania, near the modern Piazza Duomo. In fact, this area has experienced significant changes during the centuries, due to natural and human causes, and does not preserve very much evidence.

The aim of the research conducted by Edoardo Tortorici²⁹, Elena Flavia Castagnino Berlinghieri (underwater archaeologist), and Carmelo Monaco (geologist)³⁰ was to gather all the available evidence pointing to the existence of a port near the modern Piazza Duomo, where the mouth of the Amenano River is.

Strabo (*Geographica hypomnemata* VI: 3, 19)³¹, describing Catania, writes that *several rivers, descending from Mount Etna, flow into the sea and form easy ports at their mouths*. He emphasizes the importance of the city and of the Amenano River (*Geographica hypomnemata* V: 3, 13)³², which mouth was located south of the town, near the modern Piazza Duomo, not very far from the present port. In this area probably there was a natural docking, also used by the first Greek settlers who founded *Katane* in the 8th century B.C. The mouth of the Amenano River near Piazza Duomo was a sort of coastal lagoon, protected from the east by the already formed lava stone promontory of Larmisi and separated from the open sea by a sandy spit of land.³³ The limit of the ancient coast probably coincided with Cardinale Dusmet Street

and the initial part of Cristoforo Colombo Street and Plebiscito Street, so the mouth of the Amenano River can be located in correspondence to the present Villa Pacini.³⁴

The important role of the Amenano River in the city is testified also by some coins, dated to the 5th century B.C., and depicting on one side the personification of the Amenano River. It is represented as a bull with the head of a man, crowned by a winged *Nike*. Under this main scene, one can see a marine animal. On the other side of the coins, there are a *Nike* and a shell (*Charonia nodifera*), the attribute of Triton. The link between the Amenano and the sea is evident, and can testify the commercial importance of the port that was situated in the mouth of the river.³⁵ Currently the Amenano River flows underground, due to the eruption in 1669, and only a few parts of it are visible: one is at Piazza Duomo itself, where a rich modern fountain was built by Tito Angelini (fig. 10). Lava flows can cover rivers and watercourses, but the lava stone is permeable, and, in fact, it allows at least a partial groundwater flow. This characteristic permitted, for example, the construction of thermal baths during the Roman imperial period.

Literary sources do not allow scholars to establish a precise location or to reconstruct port's structure. Nevertheless, they provide some useful information. Thucydides (*Historiae* VI: 72)³⁶ says that *Athenians passed by with the fleet to Nasso and Catana*, but he

28 Ibidem, p. 320-325; Idem, 2016, p. 297.

29 Tortorici, 2002, p. 275-333; Idem 2008, p. 91-124; Idem 2010, p. 319-336; Idem 2016, p. 1-236.

30 Castagnino Berlinghieri, Monaco 2010, p. 1-21.

31 Str. VI 3, 19.

32 Idem VI 3, 13.

33 Castagnino Berlinghieri, Monaco 2010, p. 37; Tortorici 2016, p. 268.

34 Tortorici 2008, p. 314.

35 Castagnino Berlinghieri, Monaco 2008, p. 87-89, fig. 35.

36 Th. VI 72.

never used the term *port*. Diodorus of Sicily (*Bibliotheca historica* XIV: 61, 4)³⁷ recalled an *Aighialôs ton Katanaion*, which means a *low and sandy shore*. He refers to Catania during the description of the Second Punic War, reporting also that Carthaginians anchored their *triremis* in Catania, but he never even used the word *port*.

Literary sources, therefore, mentioned a coastal area characterized by a sandy shore, where military ships used to beach, but they never referred to a real military harbour, with arsenals and benches.³⁸ Catania was conquered by the Romans in 263 B.C., and it became a Roman colony under Augustus in 21 B.C. During the Roman imperial period many transformations occurred, but the city plan remained substantially the same, so it can be assumed that the position of the Greek and Roman ports almost coincided. An important and useful source for our research is an inscription in marble from Luni, reconstructed by Giacomo Manganaro (1959). It was found in a secondary deposit by the modern Catania fish market, near Piazza Duomo, and can be dated to the 3rd century A.D. This document refers to ancient harbour structures, probably in close proximity, near the promontory of Larmisi, needing to be restored because of the damage by a storm (*procella*). The inscription describes also piers (*moles*) and a new construction in *opus pilarium*, i.e. made by piers connected with arches, typical of small commercial harbour areas. This construction can be interpreted as a defensive structure. The inscription also mentioned *meatus urbis*, works of water canalization. These works occurred probably where the mouth of the Amenano River was, so near the modern Piazza Duomo. From

the middle-3rd century A.D., in fact, the Romans have begun canalization works in this area with the aim of providing water for at least two of the several thermal baths that the city hosted: Terme Achilleane and Terme dell'Indirizzo. It can be therefore assumed that the new structures connected to the port can be dated at this same stage and period.³⁹

3. Modern Age Documentation and Theories

In all likelihood, the Roman defensive structure was maintained also in the later periods, as Modern Age cartography and documentation show, and it was still connected with a port. A drawing of Nicola Van Aelst (1592) is one of the oldest views of Catania, where one can see a small pier in the southern coastal area of the city.⁴⁰

The most accurate bird's-eye-view of Catania is that of Tiburzio Spanocchi (1578). In the written text added to the view, the author said that Catania *do not have a harbour or a shelter for ships*.⁴¹ The same lack is visible in the map of Francesco Negro (1637). Tiburzio Spanocchi and Francesco Negro also affirm that Catania was provided only with a little port, located east of the cathedral. This location so coincides with the Amenano River mouth, near Piazza Duomo, like ancient sources testify. One of the last evidence of a port in this area is the fresco, inside the cathedral, of Giacinto Platania (1679), witness of the tragic lava flow in 1669 that changed the morphology of the whole city of Catania and its bay. After this event, in fact, the Amenano River and its mouth have been covered and the lava stone had a prominent role into a real urban

³⁷ D. S. XIV 61, 4.

³⁸ Castagnino Berlinghieri, Monaco 2008, p. 43; Idem 2010, p. 12.

³⁹ Castagnino Berlinghieri, Monaco 2008, p. 44-45; Ibidem, p. 13.

⁴⁰ Idem, p. 46; Ibidem 2010, p. 9.

⁴¹ Spanocchi 1578, manuscript n. 788; Castagnino Berlinghieri, Monaco 2008, p. 47, Idem 2010, p. 14.

transformation and this is visible still today.⁴²

An important testimony and proof should be added regarding the localization of the harbour in the area of the modern Piazza Duomo and it is that of the local architect and geologist Carmelo Sciuto Patti (1896). He reported the discovery of ancient structures remains in Zappalà Gemelli Street, in the same district as the cathedral. Unfortunately, the graphic documentation is extremely poor, but he has described walls and other constructions that are commonly interpreted as fortifications related to the really near port.⁴³

Today also the present harbour is located in close proximity to the ancient port area that has been reconstructed until this point. Basically, it has simply moved forward due to the changes of the coastline.

Teresa Nicolosi

Bibliography:

Written sources

- D. S. Diodorus Siculus 1954, *Library of History*, Volume VI, C. H. Oldfather (trad.), Cambridge Mass.–London.
- Str. Strabo 1924, *Geography*, Volume III, H.L. Jones (trad.), Cambridge Mass.
- Th. Thucydides 1985, *La Guerra del Peloponneso*, M. Cagnetta, A. Corcella, A. Favuzzi, S. Santelia (trad.), Torino.
- Vitr. Vitruvius 1997, *De architectura*, A. Corso, E. Romano (trad.), Torino.

Literature

- Amadasi M.G., Castellani V., 2005, La Coppa Foroughi: un atlante celeste del I millennio a.C., *Giornale d'Astronomia* 31, p. 14-18.

- Branciforti M.G., 2010, Da Katane a Catina, [in:] M. G. Branciforti, V. La Rosa [eds], *Tra lava e mare. Contributi all'archaiologia di Catania*, Catania, p. 135-258.

- Castagnino Berlinghieri E.F., Monaco C., 2008, *Il sistema portuale di Catania antica. Studi interdisciplinari di geo-archeologia marittima*, Pisa–Roma.

- Castagnino Berlinghieri E.F., Monaco C., 2010, The Ancient Harbour System of Catania (Italy): New Evidence from the Reinterpretation of Geo-archaeological Data, literary Sources and Historical Iconographic Documentation, *Journal of the Virtual Explorer* 36, p. 1-21.

- Faccenna F., Felici E., 1998, Documentare sott'acqua., [in:] G. Volpe [ed.], *Archeologia subacquea. Come opera l'archeologo sott'acqua. Storie dalle acque. VIII Ciclo di lezioni sulla ricerca applicata in archeologia* (Certosa di Pontignano 1996), Firenze, p. 63-139.

- Felici E., 2001, Costruire nell'acqua: i porti antichi, [in:] M. Giacobelli [ed.], *Lezioni Fabio Faccenna. Conferenze di archeologia subacquea (I e II ciclo)*, Bari, p. 161-178.

- Felici E., 2002, Sopra i porti di mare. Archeologia dei porti tra antico e moderno, [in:] P. A. Gianfrotta, P. Pelagatti [eds.], *Archeologia subacquea. Studi, ricerche e documenti* 3, Roma, p. 421-427.

- Isserlin B. S. J., 1971, New light on the Cothon at Mozia, *Antiquity* 45, p. 178-186.

- Nigro L., Rossoni G., 2004, *La Sapienza a Mozia, Quarant'anni di ricerca archeologica (1964 – 2004)*, Roma.

- Nigro L., 2004, Rapporto preliminare della XXII campagna di scavi 2002 condotta congiuntamente con il Servizio Beni Archeologici della Soprintendenza Regionale per i Beni Culturali e Ambientali di Trapani. Mozia X. (*Quaderni di archeologia fenicio-punica* 1), Roma.

- Nigro L., 2005, Il tempio del Kothon. Rapporto preliminare delle campagne di scavo XXIII e XXIV (2003 – 2004) condotte congiuntamente con il Servizio Beni Archeologici

42 Castagnino Berlinghieri, Monaco 2008, p. 45-49; Ibidem 2010, p. 13-14.

43 Ibidem 2008, p. 57-64; Idem 2010, p. 15; Tortorici 2002, p. 310; Ibidem 2008, p. 116; Ibidem 2016, p. 192-194; Eadem, p. 275-276.

della Soprintendenza Regionale per i Beni Culturali e Ambientali di Trapani. Mozia – XI. (*Quaderni di archeologia fenicio – punica* 2), Roma.

Nigro L., 2006, Mozia e il mistero del Kothon, *Archeo* 254, p. 42-53.

Nigro L., 2010, Il Corno di Tritone, *Archeo* 306, p. 38-43.

Nigro L., 2010, L'Orientamento Astrale del Tempio del Kothon di Mozia, [in:] E. Antonello [ed.], Il cielo e l'uomo: problemi e metodi di astronomia culturale. Atti del VII Convegno Nazionale della Società Italiana di Archeoastronomia. Roma, Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, 28–29 settembre 2007, Roma, p. 15-24.

Nigro L., 2010, Alle origini di Motya: stratigrafia e ceramica del Tempio del Kothon dall'VIII al VI secolo a.C., [in:] L. Nigro [ed.], Motya and the Phoenician ceramic repertoire between the Levant and the West 9th – 6th century B.C., Proceedings of the International Conference held in Rome, 26th February 2010 (*Quaderni di Archeologia Fenicio – Punica*, V), Roma, p. 1-48.

Spanocchi T., 1578, Descripción de las Marinas de todo el Reino de Sicilia con otras importantes declaraciones notadas por el Cavallero Tiburcio Spanoqui del Abito de San Juan Gentilhombre de la Casa de su Magestad, dirigido al Principe Don Felipe Nuestro Señor en el Año de MDXCVI, Biblioteca Nacional de Madrid, manuscript no. 788.

Tortorici E., 1998, Lo scavo subacqueo, [in:] G. Volpe [ed.], Archeologia subacquea. Come opera l'archeologo sott'acqua. Storie dalle acque, VII Ciclo di lezioni sulla Ricerca applicata in archeologia, Certosa di Pontignano – Siena 1996, Firenze, p. 29-62.

Tortorici E., 2002, Contributi per una carta archeologica subacquea della costa di Catania, [in:] P. A. Gianfrotta, P. Pelagatti [eds.], Archeologia Subacquea. Studi, ricerche, documenti 3, Roma, p. 275-333.

Tortorici E., 2008, Osservazioni ed ipotesi sulla topografia di Catania antica [Atlante Tematico Di Topografia Antica 17], p. 91-124.

Tortorici E., 2010, Ulteriori osservazioni sulla topografia di Catania antica, [in:] M. G. Branciforti, V. La Rosa [eds.], Tra lava e mare. Contributi all'archaiologia di Catania, Catania, p. 319-336.

Tortorici E., 2016, Catania greca e romana, [in:] E. Tortorici [ed.], Catania Antica. La carta archeologica, Roma, p. 267-312.

Abstract:

This paper is divided into three distinct parts. The first one collects information about underwater documentation, in particular of ports and harbour systems. The second and the third parts are dedicated to the presentation of peculiar case studies in Sicily, the large island in southern Italy, and they regard the so-called Kothon of Motya and the ancient harbour of Catania.

Keywords: underwater, harbour, documentation, survey techniques.

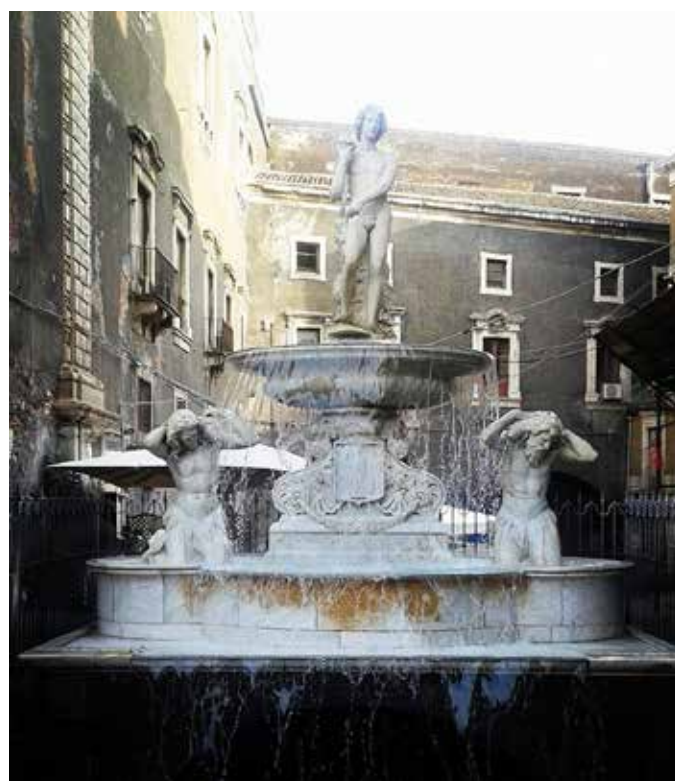

Fig. 10. Amenano fountain by T. Angelini, 1867 (photo T. Nicolosi).

Morze Czarne w pobliżu rzymskiego fortu Apsaros (Gonio, Gruzja).
Według mitologii greckiej w tym miejscu Medea wrzuciła do morza
poćwiartowane ciało Apsyrtosa. Fot. Piotr Jaworski.